

СРЪБСКАТА ГОЛГОТА ОТ 1915 – 1916 Г. И МЯСТОТО НА

О. ВИД В ПАМЕТТА

Ивета Косева

В европейската и световната историческа наука отдавна битува подчертан афинитет към определени теми и тематични кръгове, интересът към които често излиза отвъд рамките на строго научното. Със сигурност едни от най-широко експлоатираните и радващи се на голяма популярност теми са тези за войните, които човечеството води през вековете и в частност тези от XX век. Поради близостта си в хронологично отношение и поради поразителната актуалност на голяма част от проблемите, свързани с тези събития, а и не на последно място на последиците от тях, Втората световна война, в по-голяма степен, но и тази, предхождаща я с три десетилетия, са окупирали вниманието на учени и любители на историята от край време.

През годините в меродавно се е превърнало схващането за Първата световна война като за конфликт, засягащ силно развитите западни държави, в основата на който са намесени глобални геополитически и икономически

интереси. На територията на Балканите, обаче, където действат фактори от различен порядък, битуват различни настроения, а мотивацията се генерира от други съображения, конфликтът се развива с не по-малка острота и драматичност. Неслучайно именно Балканите са мястото, където възниква конкретният повод за началото на войната, а Сърбия завинаги остава белязана от стигмата на вината. Скоро събитията, разиграли се по тези географски ширини, въпреки, че попадат встрани от главния фокус, до голяма степен оправдават славата на региона като размирен, населяван от народи, които далеч не са се примирили с установеното не отдавна статукво и в които националните тежнения взимат връх. Самата Сърбия изживява може би най-голямата трагедия в своята нова история. Рухването на сръбското кралство засяга всички реални и символични измерения на националното за гордите наследници на Неманичите, в чиято народна памет се появява нов символ – Сръбската Голгота.

В края на 1915 г. въоръженият сръбски народ предприема безпрецедентно начинание – поход през Албания и Черна Гора към Адриатическото крайбрежие в опит да се спаси от пълен погром. Реалностите, последвали това решение, оставят дълбок отпечатък – с индивидуалните съдби и драми, с безмилостните условия и ужаса на войната. Пътят на оттеглящите се сърби някак естествено очертава един нов пантеон от топоси. Така Андриевица, Призрен, Драч, Валона и о. Корфу, оказал се крайна цел на отстъплението, придобиват специфично значение за народа от Югозападните Балкани. Преди началото на войната възприемани като далечни и дори екзотични дестинации, Сардиния, Корсика и Бизерта се вклиняват рязко в сръбската история след 1916 г. Ала името един малък гръцки остров, разположен в близост до Корфу, става нарицателно за истинския ужас, който войната носи на сърбите. Останал известен като „Островът на смъртта“, Вид задълго ще се асоциира именно със смърт – безславна, анонимна, неизбежна.

За разлика от сръбската историография и публицистика особено от последните четири години, свързани с 100-годишния „юбилей“ на Първата световна война, не без основание може да се констатира, че в западната историопис и литература трагичната участ на сръбския народ по време на Първата световна война е проблем, който е сравнително слабо засегнат. Сам по себе си въпросът е многопластов – освен, че е част от спектъра на чисто военната проблематика, той е свързан и със социално-икономическите и политическите

измерения на войната. Един поглед над съдържанието на основните монографии, посветени на този първи световен военен конфликт в модерната и история показва, че темата за Сърбия бива ограничена до най-основните моменти и събития, а въпросът за сръбското отстъпление и съдбата на сръбския народ остава извън полезрението на западните автори. Така например Дейвид Стивънсън, авторът на може би най-известното съчинение, посветено на Първата световна война, е особено лаконичен по отношение на темата за сърбите. Най-значимото ѝ споменаване е във връзка с въпроса за ролята на медицината през войната, където се подчертава, че една-четвърт от сръбската армия е поразена от тиф, което е и сред основните причини за поражението ѝ.¹ В „The Great war“ Иън Бекет предлага широк поглед върху проблема за войната, като въпросът за Балканите е представен сравнително изчерпателно. Основавайки разсъжденията си предимно на въпросите на дипломацията и политическите стратегии и междудържавните отношения, авторът представя крушението на Сърбия най-общо като резултат от стратегическите цели на Централните сили. В едно изречение се споменава и самото отстъпление на армията през Албания и евакуирането ѝ на о. Корфу.² Уилям Грифитс, който в своята книга „Голямата война“ разглежда събитията от 1914-1918г. главно от перспективата на военната тактика и стратегия, отделя една подглава на сръбските изпитания от края на 1915г. Той акцентира върху подробности около австрийските военни несгоди и германските военни планове, при което на Сърбия е отредена ролята на второстепенен фактор, на „пешка“ в глобалните стратегии, а нейният крах е характеризирани като закономерен и неизбежен предвид обективните реалности в дадения момент. Без особена емоционалност е проследен отпорът на сърбите и последвалото оттегляне към Черна гора и Албания, във връзка с което се посочват и конкретни цифри – 100 хил. убити и ранени и 160 хил. пленени.³ Джон Хорн в своята „A Companion to World War I“ поставя съдбата на Сърбия на фона на по-важния въпрос за състоянието на двата воюващи блока. Известно внимание е отделено на драматичните обстоятелства около оттеглянето на сръбската армия и народ – споменава се за около „четвърт милион“ души, които в продължение на три седмици се придвижват по едни от най-тежките пътища,

¹ Стивънсън, Д. 1914-1918: Историята на Първата световна война. С., 2008, с. 305;

² Bekett, I.F.W. The Great War. 2nd ed. London, 2007, p. 108;

³ Griffiths, W. The Great War. New York, 1986, pp. 57 -58;

сред албанските планини, борейки се със студ, тиф, дизентерия, зле екипирани, като поне 70 хиляди загиват. Евакуирането на оцелелите на о. Корфу авторът свързва с намерението на съюзниците сръбската войска да се включи в действията на солунския фронт.⁴ По-подробно описание на сръбските неволи дава Марк Феро в своето изследване за Първата световна война. Наред с добре познатите трудности, които сръбите срещат по пътя си, Феро споменава и други неблагоприятни фактори – албанските атаки в планините, които носят големи щети на сръбите, както и враждебността, която по-късно те срещат от страна на италианците във Валона.⁵

Незадоволителният интерес на западните историци по отношение съдбата на сръбите в хода на войната може да се обясни и с липсата на достатъчно информация. Основната част от сведенията за сръбската епопея от края на 1915 г. и началото на 1916 г. се черпят от спомените на самите участници в събитията – военни, лекари, цивилни. В жанрово отношение тези свидетелства трудно могат да бъдат категоризирани. Характерно за по-голямата част от тях е личното преживяване като отправна точка на повествованието. Обичайно те са емоционални, фокусирани върху някакво моментно събитие или случка, повече описателни, отколкото анализиращи, без каквито и да било претенции за научна стойност. Въпреки това, по една или друга причина, те често са единствените документални свидетелства за дадено събитие. Характерен пример в това отношение е темата за о. Вид – за неговата роля като лазарет и за всичко, случващо се там, почти изцяло съдим от различни спомени, описания и споделени лични преживявания. Ала как се стига до превръщането на малкия йонийски остров в символ на сръбската Голгота?

От влизането на България във войната през октомври 1915 г. започват най-големите изпитания за правителството в Белград. За кратко време сръбите, предвид бързото напредване на българските войски от югоизток, са заплашени от пълно обкръжение. Върховното командване на сръбската армия взема решение да се пристъпи към отстъпление по посока Черна гора и Албания.⁶ Предвид перспективата българите да отрежат пътя за Призрен и Печ – основни изходни пунктове на бъдещата евакуация, в Косово сръбски войски дават

⁴ Horne, J. A Companion to World War I. Oxford, 2010, p. 73;

⁵ Ferro, M. The Great war. London, 2002, p. 131;

⁶ Krippner, Monica. The Quality of Mercy: Women at war Serbia 1915-1918. London, 1980, pp. 111-112;

последен отчаян отпор, докато армия, правителство и народ се придвижват от Белград и Ниш към Митровица и Призрен.

Впечатление за състоянието, в което се намира сръбската нация в онзи момент, може да се добие от сведенията на британските медици – доброволци, които участват в събитията и като очевидци на трагедията представят следната картина: „Беззащитни селски семейства, свити пред ледения вятър; войници тътрят безполезните си оръдия; монаси напускат манастирите си...; всички свещеници бягат от църквите с икони в ръце. Заедно с тях, споделяйки тяхната *via dolorosa* през косовските полета, върви старият крал Петър, на половина парализиран от ревматизъм, който, както тленните останки на предците си, скоро ще трябва да бъде пренасян от своя народ.“⁷

Достигането на албанското крайбрежие, противно на очакванията и надеждите на сръбското командване, не означава край на премеждията и трудностите за бежанците. Оказва се, че предвид развоя на военните действия, те трябва да напуснат Драч и Сан Джовани ди Медуа и да изминат още 60 мили на юг до Валона. Това се оказва много трудно начинание, довело до значителни жертви поради много тежкия маршрут, блатист и на места непроходим, както и поради агресивните неприятелски действия от страна на албанците.⁸ По пътя си сърбите трябва да се справят и с още проблеми, породени от затруднения при логистиката, засилената спекула и враждебността на местното население.⁹ Най-големият проблем за сърбите си остават острата липса на продоволствия – обстоятелство, което не веднъж предизвиква гневните протести на сръбското командване. Гладът продължава да бъде основният фактор за високата смъртност както по време на самия преход през западнобалканските планини, така и след достигането на адриатическото крайбрежие, когато на пристанищата с дни сърбите чакат да бъдат евакуирани с кораби.¹⁰ През втората седмица на февруари се осъществява и транспортирането на над сто хиляди души на о. Корфу¹¹ Един интересен и различен поглед върху последствията от евакуацията

⁷ Пак там, с. 113-114;

⁸ Пак там, с. 169-171;

⁹ Митровић, А. Србија у Првом светском рату. Београд, 1984, с.262;

¹⁰ Пак там, с. 263;

¹¹ Обстоятелствата около избора на Корфу за основна база на сръбската евакуация в онзи критичен за балканската държава момент разкриват един интересен щрих от цялостната картина на сложните междусъюзническите отношения, в която сблъсъкът на интереси е неизбежен. След засилено лобирание в полза на гръцкия остров от страна на Франция и Италия Лондон неухотно дава съгласието си, пренебрегвайки факта на

на сърбите на Корфу дава Теодор Велианитис.¹² Оказва се, че евакуацията на Корфу далеч не е съобразена с реалните условия, които островът предлага, което поставя тамошното население в неприятно положение. Броят на бежанците превъзхожда в пъти оптималния за мащабите на острова, което води след себе си различни неудобства и проблеми за местните. Една от първите преки последици за тях е прогресивното изчерпване на продоволствията. За кратко време спекулата с цените на основните храни води до поскъпване, непосилно дори за местните стандарти. Все пак по-предприемчивите успяват да се възползват от създалата се ситуация, като за кратко време натрупват огромни печалби – от търговия, от разликата във валутите и инфлацията и чрез най-различни спекулативни операции. В крайна сметка французите успяват да разрушат тази граничеща с мошеничество матрица, която силно ощетява и без това изпадналите в крайно затруднение сърби. Те успяват да урегулират паричните отношения и да контролират спекулата, като започват да продават брашното само срещу сръбски динари, което принуждава гърците да купуват сръбска валута.¹³

На Корфу се извършва разделянето на ранените и болните от онези, които са в по-добро състояние и бързо ще се възстановят. Така големи групи от цивилни и инвалидизирани войници потеглят за Аячо и Бизерта, а здравите войници са изпратени в Солун.¹⁴ На намиращият се в близост до Корфу о. Вид е отредена ролята на лазарет, ала скоро става ясно, че там ще бъдат изпращани всички онези болни и ранени, които до са по-близо до смъртта, отколкото до живота. Малкият йонийски остров придобива печалната си слава още в момента, в който първите ранени пристигат там в началото на 1916. Смъртността на Вид е

съзнателно посегателство върху интегритета на една независима страна. Към онзи момент неутрална, Гърция се превръща в изкупителна жертва на съюзническите планове поради две главни обстоятелства – необходимостта да се попречи на Германия да използва острова като база за военни операции и несигурното положение на сърбите в Албания. В крайна сметка френската окупация на Корфу през февруари 1916 г. има важни последици за развоя на събитията в региона, както и за цялостните стратегии и планове на Антантата - Виж: Theodoulou, C. Greece and the Entente, 1971, pp. 226-228;

¹² През април 1916 г. Велианитис публикува две кратки статии във в. „Атина“ – „*Слика са Крфа*“ и „*Срби на Крфу*“, в които споделя своите впечатления относно пребиваването на сърбите на гръцкия остров. - В: Војска Младеновић; Милић Ј. Милићевић. О боравку српске војске на Крфу 1916. године, <http://www.ceeol.com/aspx/issuedetails.aspx?issueid=e1fdc58c-f67e-451f-9f9f-ea13eeb3a34a&articleId=458e45d4-91dc-42b1-bd94-52f16ad67b2c> (07.05.2014 – 23:25);

¹³ Велимировић, М. Острово Крф. - В: Трновит пут Србије 1914-1918. Београд, 1974, с. 242;

¹⁴ Krippner, Monica. The Quality of..., pp. 171-172;

толкова голяма, че на съседния Корфу се разразява истинска истерия. Сред местните се разпространяват най-различни легенди и суеверия – като се започне от злата поличба, която пристигането на сърбите носи, загатната от невиджаните дотогава бури и климатични аномалии¹⁵, и се стигне до отровните портокали на Вид и рибата, която причинява холера и тиф. В съзнанието на корфучани най-тревожната „новина“ е епидемията от холера, която според тях върлува сред сърбите и напълва Вид с мъртвци.¹⁶

Една част от озовалите се на Вид е съставена от млади сръбски момчета, които се оказват откъснати от основната бежанска група и достигат албанското градче Фиер на Корфу. За тях един британски офицер казва, че са „жалки останки от сръбската младеж“¹⁷. Още във Фиер смъртността сред тези беззащитни момчета е много висока – поради туберкулоза, чревни болести, дизентерия те „мрат като мухи“, което кара италианците да ги изпратят на о. Вид. Именно тяхната съдба е една от причините за печалната слава на малкия остров, по-късно наречен „Островът на смъртта“¹⁸. Сведения за ужасяващото положение, в което се намират всички, попаднали на о. Вид, дава и една от известните личности на Първата световна война – сержант Флора Сандс. Причислена към сръбската армия и пряк свидетел на събитията, тя съобщава за особено висока смъртност на Вид - „hospital island of Vido“ - около 150 души дневно, най-вече сред младите. Като основни причини тя посочва непоносимото изтощение и глада,

¹⁵ Велимировић, М. Острово Крф, с.242;

¹⁶ Съществува известно разминаване в мненията на авторите и изследователите относно това дали на Вид е върлувала холера или не. Според директора на Моравската военна болница д-р Владимир Станоевич сръбската войска страда не от холера, а от различни стомашно-чревни болести, предизвикани от глада, физическото натоварване и лошите хигиенни условия. Като доказателство за това той изтъква факта, че повишаване на температурата е сравнителна рядкост сред пациентите, за сметка на честите случаи на спиране на сърцето, най-вероятно от прекомерна изтощеност. При изследването на този орган при болните се отчита силно намалена мускулна тъкан за сметка на фиброзна. За пациентите на о. Вид се констатира и почти пълно отсъствие на стомашни жлези, което прави невъзможно обработването дори на малкото приета храна. В полза на твърдението, че на Вид няма холера, най-категорично говори фактът, че няма данни за заболял болничен служител. Въпреки паниката на съседния о. Корфу, не е отчетен и случай на заболяване от холера сред местните. От друга страна, изнесени са конкретни данни относно броя на заболяванията от азиатска холера на о. Вид – според едно от сведенията, за което се счита, че е предоставено от самото командване, заболелите от тази болест са 1283, а жертвите – 617. – Виж: Станојевић, В. Епидемија пегавца у војној болници код „Беле-куле“ и улога те болнице у повлачењу 1915-16, сс. 268-269; Ђорић, М. Видо – острво мртвих, с.277;

¹⁷ Krippner, Monica. The Quality of..., p.172

¹⁸ Пак там;

които улесняват разпространението на всякакви болести, в резултат на което и без това малката площ на острова се оказва крайно недостатъчна, за да бъдат погребани всички жертви. На авторката прави дълбоко впечатление недоумението на сърбите от факта, че техните мъртви сънародници биват хвърляни в морето, вместо да бъдат погребвани. Това тя си обяснява с обстоятелството, че Сърбия не е морска страна и подобни практики, които като цяло не са непознати, са чужди и отблъскващи за този балкански народ.¹⁹ Мъртвите са толкова много, че скоро всичкото налично желязо, което се използва за тежест, свършва. Това налага вместо желязо в чувалите, които се изхвърлят в морето, да се слагат камъни, които „както и трупите са в изобилие“²⁰

Атмосферата на Вид е особено тягостна и мрачна, а единственият белег за това, че времето в този мъртвешки оазис не е спряло, се изразява в една зловеща цикличност. През целия ден на брега на острова пристигат лодки, препълнени с полуживи хора, част от които дори няма да успеят да достигнат до импровизираните болнични шатри. На самия бряг, готови да бъдат натоварени в същите тези лодки и извозени до най-южната точка на Корфу, чакат „купчини от човешки тела, наслагани като дърва едно върху друго на няколко слоя“.²¹ На острова обичайна гледка е тази на групи изтощени от глад, умора и болести сръбски войници, чиято численост намалява по целия път от брега до вътрешността на острова. В обратна посока се движи тъжна процесия, изпращаща свои клетки другари до брега, откъдето скоро лодките ще ги отведат до онзи „тъжен сръбски гроб“ в тъмните води на Йонийско море.²²

В материка, далеч от брега, доказателствата за ужасите на войната са не толкова забележими. В своите спомени за пребиваването си на Вид д-р Веселин Чуич описва следното: „На голямото поле лежеше масата наши ранени войници: слаби, измъчени, бледи, полуживи. Това не бяха хора..., а живи трупове, някогашни живи същества...“.²³ До голяма степен високата смъртност на Вид се дължи на почти пълната липса на елементарни условия на лечение. До

¹⁹ Sandes, Flora. *An English Woman – Sergeant in the Serbian army*, London, 1916, pp. 206-207;

²⁰ Ђујић, В. *На острву смрти*. - В: *Трновит пут Србије 1914-1918*, Београд, 1974, с. 245;

²¹ Станојевић, В. *Епидемија пегавца у војној болници код „Беле куле“ и улога те болнице у повлачењу 1915-16*. - В: *Голгота и васкрс Србије 1915-1918*. Т.2. Београд, 1986, с. 265;

²² Ђујић, В. *На острву смрти*, с. 245;

²³ Пак там.

пристигането в края на януари 1916 г. на Моравската военна болница на Вид, лечението на болните се осъществява в четири импровизирани болнични шатри, поместени между каменни зидове – останки от стара крепост. Този примитивен болничен стан е в рамките на издигнатия лагер, разположен на хълм в централната част на острова, където цари истински хаос и безпорядък. Навсякъде в околността са разпръснати безразборно множество малки палатки и шатри, които подслоняват военни от различни батальони, чиновници, както и цивилни бежанци.²⁴ В четирите болнични палатки, които представляват най-обикновени навеси и където са настанени болните и ранените, условията са изключително лоши. Една от основните задачи на болничните служители първоначално е да отделят трупове и да ги извеждат от палатките, за да прекратят ужасяващата практика пациентите за дълго време да лежат редом до телата на мъртвите.²⁵ Болничните служители не разполагат с никакво оборудване, нито с необходимите лекарства, затова и лечението се свежда до най-обща санитарни грижи. Болните в четирите помещения са разделени най-общо според своето състояние и според естеството на своето заболяване. Така в едната от палатките се намират болните от дизентерия, във втора са настанени онези, които страдат от треска и много висока температура, а в трета палатка – критичните пациенти, които не могат да бъдат спасени и на практика са оставени без почти никакви грижи. Четвъртата палатка е предназначена за по-леките случаи – болните там се нуждаят единствено от храна и подслон, за да възвърнат нормалното си жизнено състояние. Това разделение са оказва условно, тъй като често съдбата на болните, независимо от това в коя палатка са настанени, се оказва еднаква.

Това положение се променя значително след установяването на Вид на Моравската военна болница. Първите мерки, които екипът на д-р Владимир Станоевич предприема, са свързани с установяването на болничен ред за нормално функциониране на болницата. Една от важните инициативи е организирането на кухня, която да задоволява основните потребности от храна както на болните, така и на всички останали нуждаещи се. И на Вид основен проблем е острата липса на продоволствия, като дневната хранителна дажба на

²⁴ Станојевић, В. Епидемија пегавца..., с. 265;

²⁵ Борић, Д. Видо – острво смрти. - В: Голгота и васкрс Србије 1915-1918. Т.2. Београд, 1986, с. 248;

човек е повече от скромна. В спомените си за своето пребиваване на Вид Лука Анджелич посочва като дневна дажба „200 грама хлеба и литар воде на 4 човека“²⁶ Болницата успява да осигури и голям брой палатки, в които да се настанят излекуваните. Дейността на болницата значително се подобрява и след като първо англичаните, а после и французите даряват нови просторни палатки, както и дървени бараки и необходимо оборудване за издигането на нова полева болница.²⁷ Показателен за успешното функциониране на Моравската болница на о. Вид е фактът, че нивото на смъртност се понижава десетократно месец след началото на дейността ѝ. Така към края на февруари 1916г. биват отчитани между 15 и 18 смъртни случая на ден.²⁸ Предстои сърбите да възстановят редиците си и дори да вземат участие във военните действия, с което да оправдаят мястото си сред победителите в Първата световна война, било то и в условията на съвършено нова политическа конфигурация.

Събитията около сръбското оттегляне на о. Корфу през Първата световна война, погледнати глобално, са само епизод от многоаспектния и мащабен конфликт, разтърсил из основи Европа и света през първата четвърт на XX век. Този епизод няма реално влияние върху развоя на войната, затова и неговото значение, популярност и отзвук имат, маргинален, регионален характер. Но в сръбската народна памет събитията от края на 1915 г. имат особено значение. В тяхната основа са заложени хиляди индивидуални човешки съдби, страданието на цял един народ по пътя на спасението – както лично, така и национално. В целия низ от трагични моменти, образи, съдби, о. Вид символизира жертвата, която сръбския народ неизбежно прави. Парадоксално или не, век по-късно именно образът на Вид, с почти гротескната си символика, е олицетворение на катарзиса на сръбския народ – дълбоко изстрадан и оставил дълбок отпечатък в паметта.

²⁶ Анђелић, Л. Остово смрти, страха и жалости. - В: Трновит пут Србије 1914-1918. Београд, 1974, с.251;

²⁷ Станојевић, В. Епидемија пегавца....., с. 267;

²⁸ Пак там, с. 268;

THE SERBIAN GOLGOTHA FROM 1915-1916 AND ISLAND OF VID AS A PLACE OF
MEMORY

Iveta Koseva

The article deals with the problem of the Serbian victims during and after the famous retreat via the Albanian mountains in 1915-1916. The accent is on the so-called hospital island of Vid where most of the sick and wounded Serbian soldiers were sent for recovery, which for many of them meant almost certain death. The author states that despite becoming an important part of Serbian historical memory especially in the recent years the Serbian Golgotha from 1915-1916 is still underrepresented in the world historiography dedicated to the First World War.